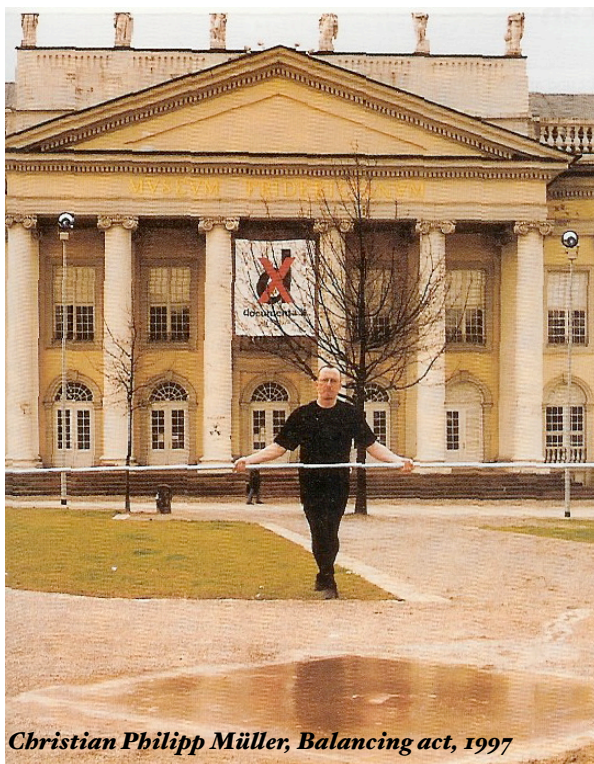

HOOP GEEFT DE ZIEL VLEUGELS, ANGST MAAKT HAAR ZWAAR

veel nostalgie op Documenta X in het Duitse Kassel

Christian Philipp Müller, Balancing act, 1997

Tom Tak
September 1997

HOOP GEEFT DE ZIEL VLEUGELS, ANGST MAAKT HAAR ZWAAR

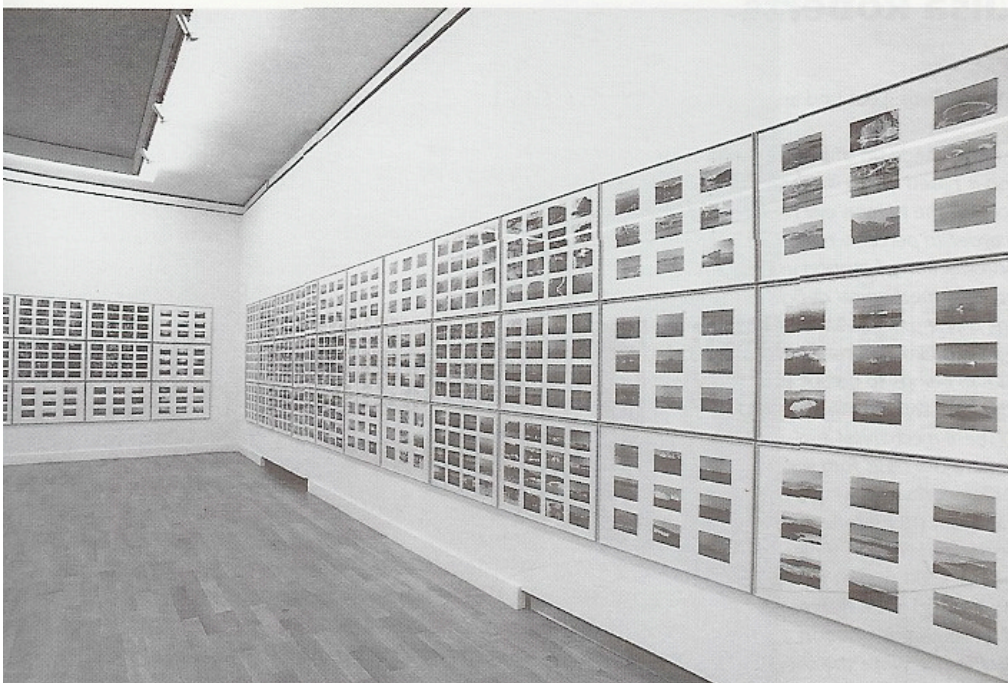
veel nostalgie op Documenta X in het Duitse Kassel

Tom Tak
september 1997

Aankomst in Kassel

Van juni tot september werd in deze Hessische stad een omvangrijke retrospectieve tentoonstelling van moderne kunst gehouden. Catharine David, conservatrice in Parijs, mocht haar inrichten. Zij bracht ruim een halve eeuw kunst met een politieke boodschap bij elkaar. Ook werk van Nederlanders werd gekozen, zoals van de architect Aldo van Eyck en de fotograaf en filmer Ed van der Elsken. Het kunstbegrip werd door David zo opgerekt dat ook het werk van videomakers, performers en kunstzinnige therapeuten kon worden geëxposeerd.

Hoop geeft de ziel vleugels, angst daarentegen maakt haar zwaar. Bezoekers die met de trein

naar Kassel kwamen, vonden in een oud spoorweggebouw de eerste tentoongestelde werken. Wie schilderijen had verwacht, beeldhouwwerk, of speelse installaties kwam bedrogen uit. In plaats daarvan hingen aan de wanden heel veel foto's, vaak van de vloer tot aan het plafond toe,

foto's die minutieus verslag doen van uitbuiting, marteling, verkrachting en moord op vele plaatsen in de wereld. Natuurlijk niet in het vrije Westen. Het zijn emotioneel beladen beelden,

door de kunstenaar vaak met veel fantasie bewerkt, die een boodschap bevatten waaraan men niet zomaar voorbij kan gaan. Een wanhopig appel om luid te protesteren, solidair te zijn en in actie te komen. David had ook voor tegenwicht gezorgd om zonodig zwaarhoofdigheid bij de toeschouwers flink de pas af te snijden. Weer met foto's. Nu van blijde, wilskrachtige mensen die moedig tegen dictators en andere usurpatoren van de menselijke geest ten strijde trekken. Voor ons voorbeeld om na te volgen. Zo hingen in een nostalgisch gebouw dat was omgetoverd tot een functionele ruimte foto's van een verscheurde aarde en kapotte mensen broederlijk naast foto's die spreken van de komst van een nieuwe wereld en een nieuwe mens. Het gaf mij het gevoel alsof aan twee kanten krachtig aan mij werd getrokken.

Een grote publiekstrekker was een fotoreportage van het leven van een natuervolk. Idyllische plaatjes, oppeppers voor bezoekers die mogelijk door de heftigheid van de geweldscènes hun geloof in het goede van de mens dreigden kwijt te raken. Het ging om de stam van de Yanomami die woont in de oerbossen van Venezuela. Lothar Baumgarten, leerling van Beuys, fotografeerde hun dagelijkse bezigheden. We kijken naar spontane en ongeunstelde bewegingen bij de jacht, in de oorlog, in de omgang met dieren, bij het dansen, vrijen, enz.. Oervormen van bewegen met nog hun eerste betekenissen. Kind reikt met mond naar borst van de moeder, man grijpt hond bij zijn kop, krijgers dansen en springen met gespreide benen, wiebelen en zwaaien vanuit de heupen, de penis omhoog gericht. Er is een natuurlijke verbondenheid tussen de mensen, mensen en dieren, mensen en dingen, nooit een fel tegenover, geen definitieve scheuringen. Arbeid, liefde, omgang met de natuur hebben geen *Warencharakter*, om nog eens een bekend 'links' woord uit de zeventiger en tachtiger jaren te gebruiken. Moeten wij nu jaloers zijn?

Lothar Baumgarten, kitama Kashorawë-t'eri, 1979

De omwenteling van '68 heeft de massa niet kunnen humaniseren

De hoofdmoot van de tentoonstelling bevond zich in twee gebouwen in het centrum van Kassel, het Fridericianum en het Ottoneum. Hier liep ik afwisselend door halfduistere en helverlichte ruimten. Zacht klonk op de achtergrond muziek met een dwingend machinaal ritme en plotselinge uitschieters van schrille tonen die een gewoon mens koude rillingen bezorgen. Ook braakten video's een tentoonstellingsdag lang beelden uit van mensen die op de vlucht zijn en hun achtervolgers. Het zijn beelden die de lotsberusting van slachtoffers en de triomf van hun onderdrukker tot een geheel verenigen. In een halve cirkel rond de t.v.-apparaten stonden wij, kijkers, als aan de grond genageld. Gevangenen van een heksenkring. Paparazzi die verslag moeten doen van nieuwe gewelddadigheden in een verziekte wereld.

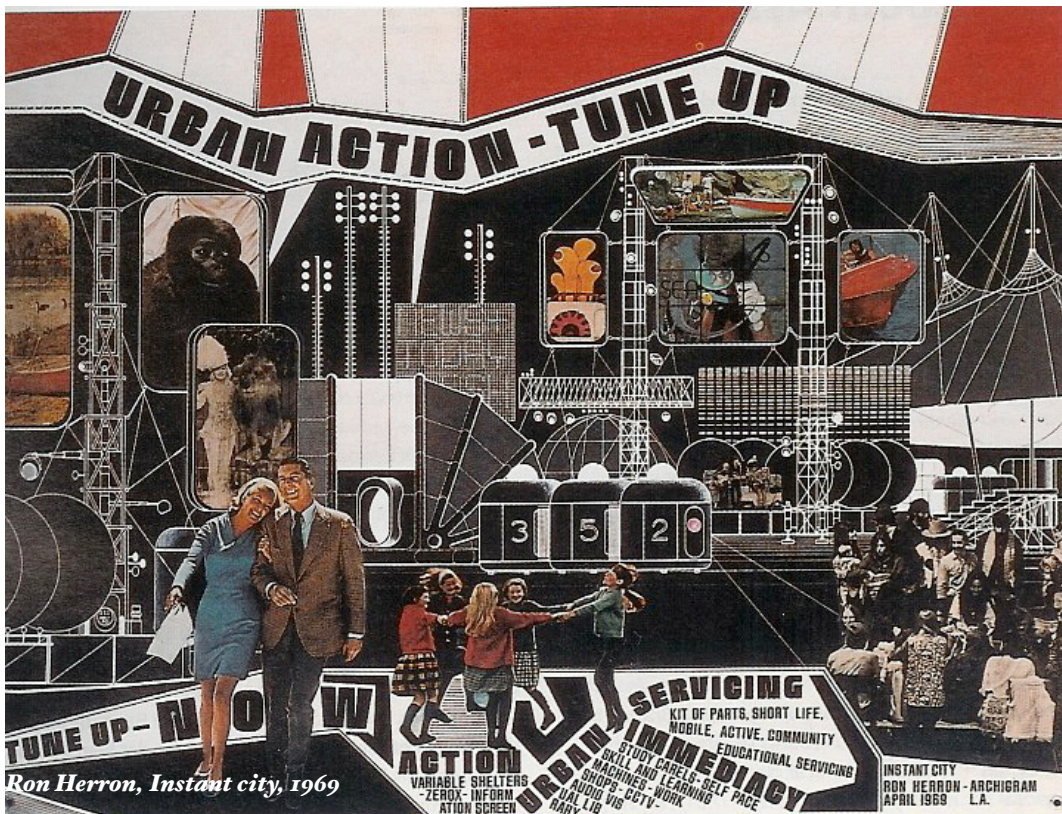
Bijzonder druk werd het in de zaal waar werk van Gerhard Richter hing. Veel beelden van geweldsuitbarstingen, verpaupering in grote steden, brute verkrachtingen, orgieën, volkerenmoord, het kwellen en uitroeien van dieren, zinloze vernietiging van de natuur. Alle foto's zijn kunstzinnig vorm gegeven. Vooral bij een serie seksfoto's: meiden die mannen pijpen, dromde het publiek gretig samen. Ook bij foto's van een onvoorzichtige safaritoerist die door leeuwen wordt verscheurd - zijn reisgenoten vergaten niet de plaatjes te schieten.

Het werd tijd voor een koffiepauze. De hemel was strakblauw. Aan de overkant van het Fridericianum, op de Friedrichplatz, was enige schaduw. Hier waren terrassen met uitzicht op de groene heuvels die rond Kassel liggen. De mensen zaten vredig bijelkaar en dronken hun koffie alsof zij niet tot enig kwaad in staat zijn.

Weer terug naar het Fridericianum en de zaal van Richter. Nu niet kijken naar beelden van agressie, maar naar een moeder die haar baby koestert. Een tedere voorstelling die weldadig aandoet naast al de geweldfoto's. Weggedrukt in een hoek van de tentoonstellingsruimte hingen ook twee foto's van een liefdespaar: een oudere man en een veel jongere vrouw. Op de ene zitten zij roerloos naast elkaar, wel hand in hand, op de andere houdt hij zijn arm om haar heen geslagen. Zijn lichaam lijkt nu met het hare te versmelten. Haar hoofd op zijn schouder heeft niets sentimenteels. Dromerig staart zij in de verte. Hij kijkt ernstig, alsof hij ergens bezorgd over is. Het tafereel houdt iets tweeslachtigs: twee sterk op zichzelf gerichte mensen die al dromend toch geheel in elkaar lijken op te gaan. Ook nog op een andere manier is het een uitzonderlijk paar. De lichaamstaal van man en vrouw wijst op een hechte band van vertrouwen waaraan het generatieverschil geen afbreuk doet. Een vertrouwheid die uit de diepte van het innerlijk komt. Manifestatie van nieuwe levenskunst die in de zestiger jaren incidenteel kon opbloeien. Het moet voor degene die het plaatje schoot een ontroerend beeld zijn geweest.

Een tentoonstelling van verloren idealen

Documenta X moest een *Retroperspektive* worden, zoals Catherina David het met een eigen woordschepping noemde. Een omvangrijke terugblik op het verleden, op vijftig jaar kunstgeschiedenis na de tweede wereldoorlog, en tegelijk een vooruitblik. Een kijkje in een nieuwe eeuw. De tentoonstelling moest verbanden tussen kunst en politiek aan het licht brengen. Met als hoofdmoot de gewaagde esthetische en sociale projecten van de zestigers en de doorwerking ervan in de laatste dertig jaar van de twintigste eeuw. Om de bezoekers in het museale doolhof enigszins wegwijz te maken, was een catalogus een absolute noodzaak. Er kwamen er twee. De *Kurzführer* die de deelnemende kunstenaars met hun creaties aan het publiek voorstelt en *Politics / Poetics of das Buch zur Documenta X*. Het laatste werk bevat meer dan achthonderd bladzijden en is eigenlijk geen catalogus maar een tekstboek met artikelen van Arno Schmidt, Ingeborg Bachmann, Hannah Arendt, Walter Benjamin, Albert Camus, Jean-François Lyotard, Samuel Beckett, Theodor W. Adorno, Gilles Deleuze, Joseph Beuys, enzovoort. Hon-

/ Poetics het theoretische kader voor de tentoonstelling die David inrichtte. Zij laten op overtuigende wijze zien hoe sterk het verband in het Westen is tussen politiek denken en moderne kunst.

De kunst door David in Kassel bij el-

kaar gebracht, illustreerde niet alleen de gevoelens van eenzaamheid, haat en agressie van mensen in de postkoloniale en verstedelijkte samenlevingen na 1945, maar ook hun verlangen naar vrijheid. Zo'n beetje alle belangrijke oorlogen, opstanden en revoluties van de afgelopen vijftig jaar zijn op Documenta X herdacht: de oorlog in Vietnam middels de massacre van Mylai, een opstandig Algerije met aandacht voor het beruchte martelcentrum van een zekere commissaris Gille, eens zelf politiek-gevangene in Mauthausen, de rassenconflicten in Los Angeles en de

klassenstrijd van legendarische revolutionairen, Mao Tse-tung en Che Guevara. Vlak voor het jaar 2000 werd in Kassel nog één keer oud leed breed uitgestald. Alles onder het motto van >Angst knaagt aan de ziel<, woorden van Reiner Fassbinder en terug te vinden in *das Buch zur Documenta X*.

Het verleden moet in emotionele beelden worden vastgehouden, daarvoor moeten wij ons tot het uiterste inspannen, dat is wat Catherine David van het publiek verlangde. Het is een recept tegen het grote maatschappelijke vergeten van onze tijd. Zij wilde kunst met een politiek concept. Kunst die het volk wat te denken geeft. Levendige voorstellingen van het doorgeschoten universalisme van de wetenschap bijvoorbeeld, maar ook van de sterke globalisatie van de economie en de voortgaande urbanisatie die leidt tot ontvolking van het platteland, enzovoort. Dat de grens tussen kunst en documentaire, esthetiek en politiek door deze uitleg vervaagde, nam David op de koop toe.

Lygia Clark en haar maskers

David toonde in Kassel niet alleen het werk van maatschappijkritische kunstenaars die in symbolentaal en met soms bizarre beelden uiting aan hun morele verontwaardiging over al het zinloze geweld in de wereld gaven, maar ook van kunstenaars die voor een dergelijke aanklacht een geheel andere en minder propagandistische vorm kozen en experimenteerden met nieuwe, geweldloze modellen van sociaal contact en samenleven. Kunstenaars die met hoofd, hart en handen bezig wilden zijn, zoals Lygia Clark, Catherine Beaugrand en ook de architect Aldo van Eyck.

Lygia Clark leefde in Brazilië. Hier was zij actief als psychotherapeute. Voor haar patiënten ontwierp ze fantasierijke kledingstukken en maskers die tijdens een groepsbehandeling werden gedragen. Met deze hulpmiddelen begon een lange speurtocht naar het <ik>, ook wel <subject> genoemd, het springpunt van zingevende kracht en een geheimzinnig machtscentrum dat de verbinding vormt tussen rationeel weten en onbewuste gevoelens, sentimenten en motieven. Clark's patiënten gingen samen, nu eens verbeterd, dan weer aarzelend en angstig, op zoek naar een geheim dat

Lygia Clark, *O eu e o Tu*, 1967

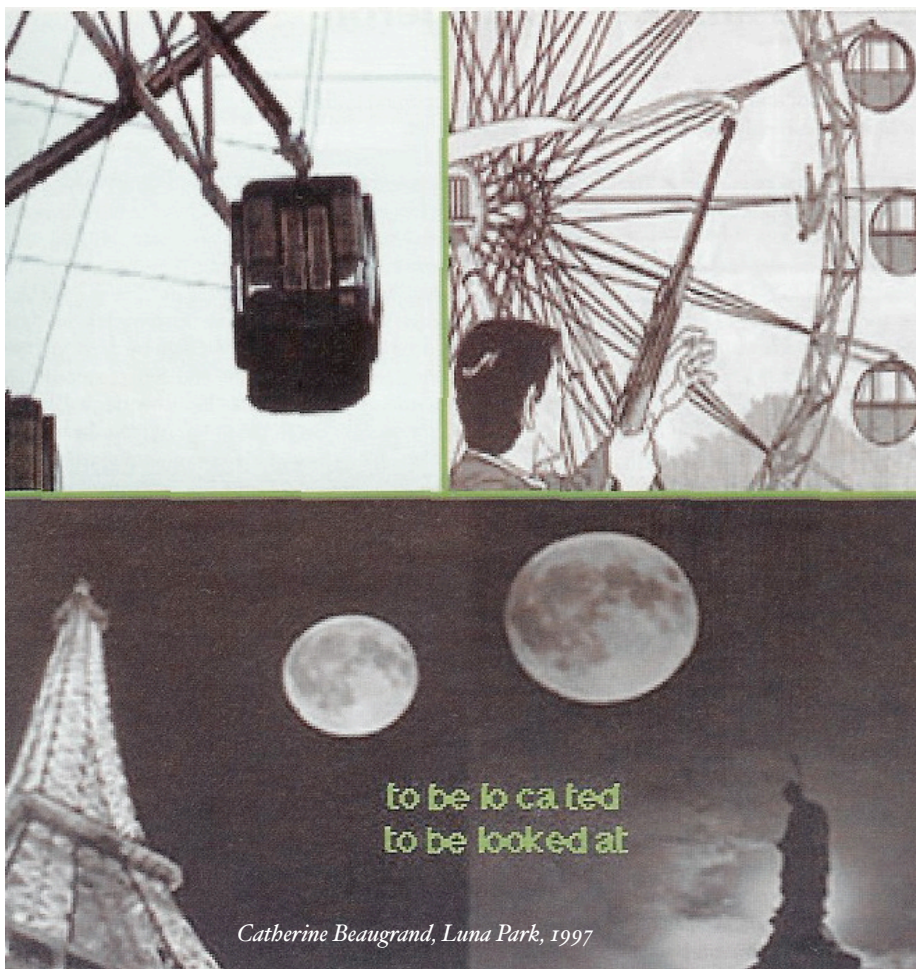
achter iemands masker schuil kon gaan, of dat hij misschien verborgen hield onder zijn alles verhullende speelkieren. Een tocht die zich uitstreckte tot de laatste schuilhoeken van de ziel en nooit zonder gevaar was. Men leerde dat de tastzin in de duisternis van het *nog-niet-weten* een belangrijk hulpmiddel is. Pas na iets zorgvuldig te hebben afgetast, werd in een volgende sessie van de therapie het gevoelde ook uitgesproken en begon het zoeken naar een creatieve vorm om het nieuwe vast te kunnen houden. Het geheim van een goed leven is volgens Clark speels leren omgaan met onze tweetaligheid: de taal van het gevoel en die van het verstand.

De droomfabriek van Catherine Beaugrand

Beaugrand maakte voor Documenta X de installatie *Luna Park*. Zij bestond uit een grote tafel met daarop mechanische modellen van kermisattracties. Bij dit bouwsel werd een film ver-

toond met beelden en

ook geluiden van ouderwetse en hypermoderne pretparken in Europa en Azië. In de film kwamen ook griezelig echte scènes uit een spionageverhaal voor met Comic-achtige figuren die zo van het World Wide Web leken te zijn weggelopen. Zo nu en dan begonnen de door Beaugrand ontworpen attracties op een geheimzinnige manier te werken. Zij maakten hortende en stotende bewegingen die correspondeerden met geluiden en beelden van de film. In de catalogus viel te lezen dat bij

Beaugrand het lunapark model staat voor de vermaaksindustrie in de hedendaagse urbane samenleving. Het lunapark is een droomfabriek voor de postmoderne cybernetisch aangestuurde mens die lang geleden zijn onbevangeheid tegenover de wereld is kwijtgeraakt. Deze mens kan alleen nog goed functioneren binnen allerhand heteronome sociaal-technische systemen

luidt de tragische boodschap van Beaugrand. Maar in het pretpark voelt hij zich even van zijn dagelijkse zorgen bevrijd en kan hij weer een tijdje de oude gevoelstaal spreken, de taal van toen hij nog kind was. Hij kan er dagdromen, een beetje fantaseren, spelen met imaginaire beelden en uit verlangen naar archaïsch leven op zoek gaan naar nieuw begin. Hij voelt er zich als zijn voorouders weer verbonden met de kosmos, met Goden en helden uit de tijd van mythen en sagen, met heksen en kabouters in een oerwereld. *Lunapark* van Catherine Beaugrand houdt ons, evenals het psychodrama van Lygia Clark, een spiegel voor van een schizofreen zienleven. Zij doet tamelijk ironisch over de mogelijkheden die wij in de wereld van de moderne consumptie nog hebben om ons verlies aan realiteitsgevoel te compenseren en weer harmonisch met elkaar en met andere wezens in de natuur te leven.

De vlinders van Aldo van Eyck

Ook de muren van de centrale hal van het Fridericianum had Catharine David laten volhangen met foto's. Nu van bouwwerken van één van de grondleggers van de naoorlogse architectuur: de Nederlander Aldo van Eyck. Samen met teksten en pakkende spreuken van zijn hand over het nieuwe wonen. Groot hing er van hem de slagzin: *treur ook voor alle vlinders*. Hij was bedoeld als aanklacht tegen aanhangers van het functionalisme die wilden dat alleen het doel van een gebouw zijn vorm bepaalt.

Van Eyck's krachtig pleidooi voor de rechten van de natuur en de creatieve geest van de mens deed me denken aan een anoniem plakaat dat in 1968 overal in Parijs hing en waarop geschreven stond: *If you make a revolution, make it for fun.* Woorden die alleen van een dromer konden zijn, met denkbeelden halfweg werkelijkheid en niet-werkelijkheid.

Een revolutionair in de zestiger jaren had nog een kinderlijke natuur. Hij kon zich blijven verbazen over alles wat hij rondom hem zag, over iets in blijde vervoering raken, maar ook uitbarsten in grote woede, teken van morele verontwaardiging. Betoverend was zijn eenzaamheid. Hij vergeleek zichzelf graag met een ontdekkingsreiziger, een avonturier. Mijn bezoek aan Kassel

was na dertig jaar een weerzien. Toen was er Documenta IV met werk van jonge enthousiaste kunstenaars. Onder hen veel leerlingen en bewonderaars van de beeldhouwer Joseph Beuys. Nu zouden wij makkelijk deze mensen wereldverbeteraars kunnen noemen. De herinnering aan hen stemde mij treurig, alsof ik in de jaren die achter mij liggen iets belangrijks had verloren. Een oude en toen druk besproken dichtregel van Robert Creely sprong mij in het geheugen: *Mijn gezicht is van mij / Mijn handen zijn van mij / Mijn mond is van mij / Maar ik niet*. Inmiddels weten wij dat in de jaren tachtig een heel ander type mens aan de macht is gekomen. Zelfbewuste sociaal-liberale intellectuelen. Een verzameling van nuchtere wetenschappers, technici en managers. Zij begonnen aan een niet te stuiten mars door alle belangrijke maatschappelijke instituten. Het is als met een verloren lief, er zit iets wanhopigs in deze herinnering.

Maar Aldo van Eyck wist niet van opgeven. Hij heeft de strijd tegen rationalisten en functionarissen in de bouwkunst nooit gestaakt. Ook al maakte hij gebruik van moderne bouwtechnieken, zijn revolutionaire architectuur bleef altijd speels. Voorbeelden zijn het tijdelijke beeldhouwkunst-paviljoen in Sonsbeek in 1966, een tehuis voor ongehuwde moeders en een kindertehuis in Lima, het Hubertushuis, een weeshuis en speelplaatsen in Amsterdam. Aldo van Eyck liet zich graag inspireren door organische vormen die hij kende van de Pueblo- en Dogon-dorpen in Amerika en Afrika. Hij streefde een holistische manier van bouwen na die recht doet aan zowel de natuur, de gemeenschap als het individu.

Een nostalgisch Kassel

Drie dagen stilstaan, kijken en mijmeren over een voorbije tijd bleek toch een hele opgave te zijn. Ook waren er nog elke avond bijeenkomsten in de tot Documenta-Halle omgedoopte plaatselijke bioscoop waar kunstcritici en liefhebbers van moderne kunst met elkaar discussieerden over moderne esthetica en de gemiste kansen van een halve eeuw cultuurkritische kunst. Ik heb er vele grijze koppen gezien die gelaten luisterden naar de verhalen over een verloren ideaal. Vreemd, wanneer iets tegelijk herinnering en actualiteit is. Op zulke avonden bekwam ik het gevoel dat Documenta X, de tentoonstelling van Catherine David, meer met contemporaine geschiedenis van doen had dan met esthetica. Het was alsof een naoorlogse kunstrichting zich op de valreep nog probeerde te rechtvaardigen. Vlak voor het jaar 2000. Natuurlijk tevergeefs.

De volgende Documenta - wij zullen dan in het jaar 2002 zijn - zal waarschijnlijk een geheel ander gezicht vertonen. Geen grote plakaten meer aan de muren met daarop de naïeve maatschappijkritiek en de vermanende spreken die wij nog kennen van de flap-overs op de sociale academie in de jaren zestig en zeventig. Wel meer sculpturen, schilderijen en installaties. Robots en vlakke figuren. Voorwerpen uit het dagelijkse leven die tot hun meest rudimentaire vorm worden teruggebracht. Kortom, pop-art die het bestaan van mensen niet mooier maakt dan het in werkelijkheid is, integendeel, het juist ontluistert. De toon voor een cynisch realis-

me wordt in de kunst reeds overal gezet. Straks kan Kassel met de boodschap komen dat de mens niet deugen wil en hij het goede in hem nooit volledig tot ontwikkeling zal kunnen brengen.